

prilozi

Tomislav Kraljačić — Miodrag Čanković

Memoarska građa kao istorijski izvor i problem njenog prikupljanja, arhivističkog sređivanja i obrade*)

Problematika obuhvaćena ovim naslovom je, neosporno, dosta široka i moguća je zamjerka da bi o svakom od četiri pitanja koja su istaknuta bilo potrebno pisati posebno. Međutim, neki momenti upućuju da se, barem ovom prilikom, tako ne čini.

Prvo, sva četiri pitanja su organski jedna cjelina, a u institucijama u kojima se radi na memoarskoj građi ustaljena je praksa da su isti saradnici angažovani na prikupljanju i na sređivanju i obradi memoarske građe. Ti saradnici su, u toku proteklih godina, učinili mnogo na prikupljanju sjećanja učesnika radničkog pokreta i revolucije, ali gotovo ništa na arhivističkom sređivanju, a ako i jesu, onda su to bili samo pokušaji, uglavnom nestručni i djelimični. Zato, po pravilu, zbirke memoarske građe u Bosni i Hercegovini nisu arhivistički sredene, za njih ne postoje naučno-informativna sredstva koja bi ih otvorila prema istraživaču, pa čak, najčešće, ne postoje ni osnovne signature na koje bi se, eventualno, istraživač mogao da pozove.

Dруго, u stručnoj literaturi u nas o memoarskoj građi i o poslovima u vezi sa prikupljanjem te građe itd. nije do sada bilo riječi. U izvjesnom smislu to je i razumljivo kada se zna da prve značajnije zbirke memoarske građe imamo tek od prije deset ili petnaest godina. No, s druge strane, nedostatak stručnih radova može da znači, a najvjerojatnije i znači, da nije bilo osnova da se takvi radovi pišu, tj. da je stepen srednosti zbirki memoarske građe i van Bosne i Hercegovine isti, ili barem u većini slučajeva isti, kao i u Bosni i Hercegovini.

Na jednoj strani, dakle, postojanje arhivistički nesređenih zbirki memoarske građe, a na drugoj nedostatak radova koji bi upućivali na metode rada u arhivističkom sređivanju i obradi građe koja, svakako, ima određene specifičnosti, po našem mišljenju, dovoljno su jaki razlozi za pojavu ovog članka. Treba napomenuti da naše razmatranje nema toliko pretenzije da doneše rješenja koliko da podstakne razradu navedene problematike, a to je praksi, bez sumnje, danas veoma potrebno.

*) Referat održan na savjetovanju Društva arhivskih radnika BiH u Banjaluci, 13—14 maja 1966. godine.

Da naglasimo i to da je članak pisan prije svega na osnovu iskustva u radu Odsjeka za memoarsku građu Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu i da je i to jedan razlog više što ga moramo smatrati izvjesnim uvodom u diskusiju, a ne nekom završnom riječi u razgovoru o memoarskoj građi.

Značaj memoarske građe kao istorijskog izvora za istoriju radničkog pokreta i revolucije

Naučna obrada istorije radničkog pokreta i socijalističke revolucije u nas zahtijeva od istraživača korištenje svih vrsta istorijskih izvora. U sklopu istorijskih zbivanja naš radnički pokret i revolucija odvijali su se u uslovima vrlo komplikovane, na više linija nedogradene društvene strukture. Zato bi svako zanemarivanje te strukture i istorijskih procesa koji su vodili ka njenom konzerviranju ili ka progresivnoj transformaciji i potpunom preobražaju značilo, u obradi navedene problematike, pretpostavljanje spektakularnog prikazivanja analitičkom, pojavnih elemenata suštinskim, a krajnji rezultati istraživanja ne bi bili adekvatni stvarnim društvenim kretanjima. Ako se sa ovih pozicija posmatra naučnoistraživački rad na istoriji radničkog pokreta i socijalističke revolucije, nameće se kao prvorazredan zadatak arhivskim, naučnim i drugim institucijama, koje na određen način prezentiraju našu revolucionarnu prošlost, daljnje intenziviranje napora na prikupljanju, sređivanju i obradi istorijskih izvora.

U okviru tih napora važno mjesto zauzima prikupljanje memoarske građe. Memoari su djela u kojima pisci iznose svoja sjećanja na događaje koje su sami doživjeli ili u kojima su učestvovali, kao i sjećanja na značajne ljude. Analogno, pod memoarskom građom podrazumijevamo sve ono što su učesnici ili savremenici događaja napisali o tim događajima ili o značajnim ljudima sa kojima su dolazili u dodir. U slučaju koji nas neposredno interesuje memoarsku građu čine sjećanja učesnika radničkog pokreta i socijalističke revolucije na vlastitu aktivnost u pokretu i revoluciji, na pojedine pojave, događaje i ličnosti. Prema sadržaju ta sjećanja mogu biti: 1. kompleksna, ako cijelovito obrađuju duža vremenska razdoblja u kojima je određena ličnost djelovala, 2. sjećanja na pojedine pojave ili događaje, 3. sjećanja na pojedine ličnosti koje su imale značajnu ulogu u istorijskim zbivanjima i 4. razni anketni materijal.

Dva su osnovna razloga koji upućuju naučne, arhivske i slične ustanove da u okviru svoje programske orientacije daju određeno mjesto prikupljanju, sređivanju i obradi memoarske građe. Prvi razlog je taj što mnogi dokumenti partijske provenijencije i provenijencije drugih radničkih organizacija nisu sačuvani, a mnogi događaji nisu uopšte zabilježeni. Drugi razlog, pak, proizlazi iz specifičnog karaktera memoarske građe kao istorijskog izvora, čija upotreba daje mogućnost kompleksnije obrade istorijskih zbivanja.

Ovim razlozima treba dodati i praktično-političke potrebe, vezane za njegovanje revolucionarnih tradicija i vaspitanje mlađih generacija na tim tradicijama.

Posmatrana kao istorijski izvor, memoarska grada se, u zavisnosti od raspoloživog dokumentacionog materijala, javlja u dva vida: kao dopuna postojećoj izvornoj gradi i kao osnovna izvorna grada.

U slučajevima gdje za pojedine istorijske periode, dogadaje i pojave ima mnoštvo partijskih dokumenata ili dokumenata drugih radničkih organizacija, sjećanja učesnika poslužiće za popunu eventualnih praznina, nejasnih i nepotpunih podataka itd. Ako se radi o zvaničnoj dokumentaciji organa vlasti, građanskih partija, okupatora i kvislinga, sjećanja učesnika koristiće za provjeravanje datih činjenica. Poznato je da su dokumenti te provenijencije opterećeni izrazitim subjektivizmom u gledanju na radnički pokret i NOP. Taj subjektivizam je rezultat do sljedno neprijateljskog odnosa stvaralaca dokumenta prema radničkom pokretu i NOP-u, koji je varirao, u zavisnosti od snage radničkog pokreta i NOP-a i unutrašnjopolitičke konstelacije, od potpunog ignorisanja do preuveličavanja revolucionarne opasnosti i akcije, kao opravdanja za pokretanje drastičnih obračuna.

Otuda se, na primjer, policijski izvještaji i materijali sa procesa komunistima, iako sadrže obilje podataka o akcijama KP, Skoja i ostalih organizacija koje su djelovale pod njihovim rukovodstvom ili političkim uticajem, moraju uzimati sa velikom rezervom. Komunisti su u toku istrage i na sudskim procesima negirali optužbe i navode optužnice ili su ih prikazivali u krivom svjetlu. To je bio jedini put da se onemogući širenje provale na čitavu organizaciju, umanji ili čak izbjegne kazna. Policija je, pak, torturom i na druge načine često uspijevala da iznudi i lažna priznanja. To je bio jedan od razloga da su u toku policijske istrage i na sudskim procesima davane kontraverzne izjave. U ocjenjivanju komunističkih akcija policijski organi išli su, u svojoj pristrasnosti, toliko daleko da su svaku destruktivnu akciju prema režimu kvalifikovali kao komunističku, često optužujući za komunizam i one koji s njim stvarno nisu imali ništa zajedničko.

U otklanjanju takvih i sličnih nesporazuma i kontraverzi, sadržanih u dokumentaciji klasnog neprijatelja, memoarska grada je najbolji mogući korektiv.

Kada se radi o nedostatku drugih istorijskih izvora, memoarska grada se, kao što smo već rekli, javlja kao izvor prvog reda. Mnogi fondovi partijske i druge provenijencije, uslijed čestih provala i ratnih prilika, djelimično su ili sasvim uništeni. Osim toga, niz događaja, naročito iz perioda ilegalnog djelovanja KPJ, nije ni zapisan. To su, uostalom, zaboravljala i pravila konspiracije. Zapisivalo se ono što je bilo najnužnije, a često se dešavalo da se na važnim konferencijama, sastancima, savjetovanjima itd. zapisnici nisu vodili, dok su se izvještaji i referati podnosili usmeno. U toku NOB najviše dokumenata govori o akcijama vojnih jedinica, a daleko manje o radu Partije i masovnih organizacija, organa narodne vlasti, o ilegalnom radu u gradovima i neprijateljskoj pozadini itd. Takođe su vrlo rijetki dokumenti koji daju podatke o sastavu partijskih i drugih rukovodstava, o brojnom stanju partijskih organizacija, o socijalnom i nacionalnom sastavu članstva itd.

U navedenim i sličnim primjerima memoarska grada je jedini izvor iz koga istraživač može da dobije potrebne podatke.

Primjer za vrijednost memoarske građe kao istorijskog izvora jeste korištenje te građe u radu na hronikama pojedinih gradova, sela, vojnih jedinica, logora, zatvora itd. za period NOB-e. Hroničar mora, da bi dao prikaz političkih kretanja, ekonomskih i socijalnih prilika, da, pored podataka iz dokumenata i štampe, konsultuje žive učesnike i savremenike zbivanja u određenom mjestu i vremenu. U tom cilju hroničar se koristi sjećanjima koja može da nađe u postojećim zbirkama memoarske građe, ali daleko više sam anketira i prikuplja sjećanja. Konačno, hronika sadrži najviše podataka memoarskog karaktera, provjerenih i sređenih po određenom postupku, i zato je istovremeno i istoriografski rad i važna izvorna građa za istraživača — sintetičara.

Kada se govori o upotrebljivosti memoarske građe kao istorijskog izvora, često se čuje mišljenje da ona isključivo može da daje podatke rekonstruktivnog karaktera. To mišljenje velikim dijelom proizlazi iz sadašnjeg stanja zbirk memoarske građe, koje sadrže najveći broj sjećanja upotrebljivih jedino za razne rekonstrukcije. Međutim, tematsko sužavanje sjećanja na proste rekonstrukcije nije prihvatljivo iz više razloga. Sjećanja, pored rekonstrukcije, treba da daju događajima i procesima i druge dimenzije. Sjećanja sadrže podatke o uzrocima i posljedicama pojedinih zbivanja. Pomoću njih oživjeće se atmosfera u kojoj su se dešavali određeni događaji, daće se analiza raznovrsnih faktora koji su imali uticaj na razvoj događaja itd. Posebno su interesantna sjećanja na pojedine istaknute ličnosti. Portreti takvih ličnosti pružiće mogućnost istraživačima da se u prikazivanju zbivanja oslobole šematizma, da istorijska kretanja prate kao uzajamno djelovanje ličnosti i mase. Time će ličnost dobiti mjesto adekvatno svojoj ulozi u događajima, dok će se istovremeno izbjegći prikazivanje događaja kao bezlično kretanje mase.

Za razliku od većine drugih istorijskih izvora, memoarska građa nastaje znatno kasnije od vremena kada se dešavaju istorijski događaji (o kojima govori), a razlozi njenog nastanka proizlaze iz potrebe novog društva za rasvjetljavanjem određenih zbivanja koja su prethodila njegovom konstituisanju. Iz tih činjenica proističu i neke osobenosti podataka sadržanih u memoarskoj građi, koje treba napomenuti.

U vrednovanju podataka koje daje memoarska građa ne može se zanemariti prisustvo subjektivizma u njima. Taj subjektivizam proizlazi iz činjenice što su učesnici u ulozi autora sjećanja istovremeno bili i akteri u istorijskom zbivanju. Dualizam subjekta kao učesnika događaja u datim okolnostima prošlosti i njegov položaj prikazivača istorijskih zbivanja u trenutku uspostavljanja misaonog kontakta sa njima, putem pisanja sjećanja, dovodi do ispoljavanja određenih elemenata subjektivizma u ocjeni i u deskripciji. Dešava se da učesnici, gledajući protekle procese retrospektivno, iz jedne druge sredine, obogaćeni novim znanjima i iskustvima, zanemare konkretne istorijske situacije i specifičnosti, šematizuju istorijske tokove i nastoje da ih po svaku cijenu uklope u oficijelne stavove. Takva sjećanja su najčešće prazna apologija, koja, zanemarujući stvarnost, ističu akciju subjekta kao odlučujuću u određenim istorijskim zbivanjima. Ipak, ovakvi pristupi prošlosti su rjeđi i ovdje su istaknuti kao drastičan primjer subjektivizma, ali ne i kao redovna pojava.

Nesumnjivo je da su autori sjećanja na događaje iz radničkog pokreta i socijalističke revolucije u mogućnosti da takvu vrstu subjektivizma prevaziđu do krajnijih granica, zahvaljujući baš tome što su učestvovali u pokretu koji je vodio borbu za oslobođenje čitavog društva i koji u toj borbi nije imao potrebe da frazu prepostavlja sadržaju.

S druge strane, subjektivizam se javlja i kao posljedica impresivnosti određenog događaja i njegovog uticaja na daljnju sudbinu učesnika i sredine u kojoj je živio. Događaji koji su impresivnije djelovali na učesnika ili ostavili dublje tragove u njegovom dalnjem životu dobiće često više mesta i značaja od drugih, šire gledano, značajnijih.

Prisustvo elemenata subjektivizma koje je nemoguće sasvim ukloniti, ma koliko autori nastojali da budu objektivni, ne umanjuje značaj memoarske građe za istorijska istraživanja. Ono jedino obavezuje istraživače da se kritički odnose prema memoarskoj građi, kao i prema ostalim vrstama istorijskih izvora.

U vezi sa subjektivizmom javlja se i pitanje vjerodostojnosti podataka datih u sjećanju. Dok su korijeni subjektivizma rezultat određenog odnosa autora prema zbivanjima u kojima je i sam imao određenu ulogu, vjerodostojnost podataka uslovljena je, pored tog subjektivizma, u najviše slučajeva snagom i svježinom pamćenja. Dakle, ne radi se o namjernom nastojanju autora da dâ netačne podatke, nego o prirodnjoj pojavi zaboravljanja, koja je utoliko izraženija ukoliko su dogadaji u dubljoj prošlosti. Veći stepen pouzdanosti memoarskih podataka obezbijediće se dobro organizovanim i stručno pripremljenim intervjuuom, koji će omogućiti učesniku da se sjeti niza momenata koje je do tada izgubio iz vida.

Sve ovo što je do sada kazano otklanja skepticizam u razmatranju značaja memoarske građe za naučnu obradu istorije radničkog pokreta i socijalističke revolucije i istovremeno nas obavezuje na intenzivniji rad na njenom daljem prikupljanju.

Problem prikupljanja

Dosadašnji rad na prikupljanju memoarske grade u BiH bio je pretežno kampanjski i stihijan. Na prikupljanju su angažovane razne institucije i društveno-političke organizacije, počev od Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta Sarajevo, preko regionalnih arhiva i muzeja do Saveza udruženja boraca NOR-a i komisija za istoriju priesklim i opštinskim komitetima. Ovakvo mnoštvo inicijativa bilo je u svakom slučaju pozitivno. Ali, nedostajala je medusobna saradnja kojom bi se angažovane snage objedinile i najefikasnije iskoristile. Odsustvo čvršće saradnje rasipalo je i materijalna sredstva i stručne kadrove. Posljedice ovakvog rada su očigledne. Zbog dupliranja poslova krug autora sjećanja ostao je, srazmjerne širini akcije, uzak. Neki učesnici su više puta davali sjećanja o istom događaju, dok drugi uopšte nisu angažovani ili su umrli, a njihova sjećanja nisu zabilježena. Vrijeme je odmicalo i sobom odnosilo svježinu sjećanja. Događaji su u pamćenju učesnika blijedili ili potpuno zaboravljeni. Tako smo došli u situaciju da danas, dvadeset godina poslije završene revolucije, nemamo ni približno kompletirane zbirke memoarske grade.

Nedostatak planskog i sistematskog rada uticao je na pojavu jednostranosti u prikupljanju sjećanja koja se odnose na pojedine periode, probleme i pokrete. Dosada su se uglavnom prikupljala sjećanja iz međuratnog i ratnog perioda, dok je skoro potpuno zanemaren socijaldemokratski period. Međutim, i površan pogled na razvoj radničkog pokreta između dva rata ukazuje da je on organski izrastao iz socijaldemokratije. Idejno i političko nasleđe socijaldemokratije nije bilo samo prisutno u radničkom pokretu između dva rata, nego je imalo i direktnog uticaja, prvih godina iza prvog svjetskog rata, na programske dokumente i stave rukovodstava KPJ.

S druge strane, malo je posvećeno pažnje reformističkom socijalističkom pokretu i sindikalnom pokretu. Socijalistički pokret imao je određenu idejnu i političku orientaciju i svoje protagoniste, što se, sa gledišta kompleksne naučne obrade radničkog pokreta ne može zanemariti.

Veliki dio do sada prikupljenih sjećanja ni po kvalitetu ne može zadovoljiti potrebe nauke za tom vrstom izvorne građe. Pošto su većinom prikupljana bez prethodnih stručnih priprema, sadržajno su nepotpuna, sa mnogo nejasnih, neodređenih ili nedorečenih formulacija o raznim, često značajnim, zbivanjima ili događajima. Ponegdje se ne daju ni širi hronološki okviri u kojima su se dešavali određeni događaji, nisu izdiferencirane političke snage kao nosioci tih događaja, a da se i ne govori o pojedinim ličnostima. Skoro je pravilo da se ponavljaju sasvim nepotrebni detalji, u kojima se gube bitne činjenice.

Najveći broj autora tih sjećanja imao je u radničkom pokretu i revoluciji lokalne rukovodeće funkcije, u manjim organizacijama i sl., pa je dijapazon njihovih kazivanja uzak tematski, vremenski i prostorno. To je uticalo da su, s jedne strane, data sjećanja na pojedine događaje kao na pojave istrgnute iz kontinuiranog istorijskog zbivanja, a, s druge strane, da su neki važniji događaji, od značaja za cijelokupan bosansko-hercegovački radnički pokret, nedovoljno ili nikako obrađeni.

U tematskom pogledu većina sjećanja ima karakter rekonstrukcija pojedinih događaja kao npr. štrajkova, demonstracija, protesta, vojnih akcija, sastanaka itd. Nasuprot tome, zanemarivani su pojedini problemi, procesi i idejna kretanja unutar radničkog pokreta. Kada se govori o frakcionaštvu i raznim vrstama skretanja, ne daju se činjenice koje bi objasnile te pojave, niti konkretni podaci koji bi nas u potpunosti informisali o njihovom postojanju.

O nekim događajima postoji velik broj sjećanja od više autora, sadržajno skoro identičnih, dok se o drugim, ponekad i daleko značajnijim, uopšte ne govori. To je svakako posljedica ranije orientacije da se sjećanja uzimaju prigodno, uz proslave jubilarnih godišnjica. Međutim, ako bi se prikupljanje sjećanja ograničilo samo na prigodničarsko, spektakularno prikazivanje pojedinih momenata iz razvoja radničkog pokreta i revolucije, osnovni cilj se ne bi ostvario. Jer, dobili bismo, kao što iskustvo pokazuje, beskrvna i bezlična pričanja bogata frazom, a siromašna sadržajem.

Ako se imaju u viđu navedene slabosti u dosadašnjem radu na prikupljanju memoarske građe, i iz njih proizašle slabosti u kvalitetu

sjećanja, u ovom trenutku nameću se dva osnovna problema koja treba riješiti:

1. kako najcjelishodnije organizovati sistematski rad na dalnjem prikupljanju memoarske građe i
2. kako obezbijediti zadovoljavajući kvalitet sjećanja.

Rješenje prvog problema zahtijeva:

a) usklađivanje rada svih institucija koje u svojim planovima imaju predviđeno prikupljanje memoarske građe. U praksi to znači podjelu programskih zadataka u smislu izbora ličnosti za davanje sjećanja, uzajamno dogovaranje oko utvrđivanja problema i pitanja o kojima će te ličnosti dati sjećanja i međusobnu razmjenu prikupljenih sjećanja. To je ujedno i najbolji put da se izbjegne dupliranje poslova;

b) unutrašnjom organizacijom rada u institucijama obezbijediti uslove za najracionalnije korištenje raspoloživih kadrova i sredstava. U ustanovama sa većim kadrovskim mogućnostima, kao u Institutu za proučavanje istorije radničkog pokreta, najbolji put za brzo i uspješno prikupljanje memoarske građe je primjenjivanje timskog rada. Takav rad podrazumijeva formiranje grupa u koje ulaze saradnici u Odsjeku memoarske građe i naučni radnici koji se bave obradom određenih perioda. Prema tim periodima formirale bi se tri grupe i to za socijaldemokratski period, period između dva rata i period NOR-a. S obzirom da sjećanja nekih učesnika zahvataju dva, pa čak i sva tri perioda, potrebna je stalna saradnja i stručno konsultovanje između ovih grupa, odnosno pojedinih saradnika iz tih grupa;

c) utvrđivanje prioritetnih perioda u pogledu prikupljanja sjećanja. U dosadašnjem radu na prikupljanju sjećanja zanemarivani su baš oni periodi kojima je trebalo posvetiti najviše pažnje, ne zbog njihovog posebnog istorijskog značaja, nego radi objektivnih okolnosti koje zahtijevaju što neodložniju i bržu intervenciju. Naime, učesnici socijaldemokratskog perioda i perioda između dva rata iz dana u dan su sve malobrojniji i pretpostaviti je da će izvjesni dogadaji, smrću njihovih aktera, ostati nezabilježeni. S druge strane, za ove periode ima najmanje pisanih dokumenata partijske provenijencije, što povećava problemske praznine koje treba popuniti memoarskom građom.

Iz navedenih činjenica proizlazi da je prioritetno za sada prikupljanje memoarske građe koja se odnosi na socijaldemokratski period i period između dva rata, pa tek onda za period NOB-e. Ovo ne mora biti pravilo kada postoje dobre kadrovske mogućnosti, koje bi obezbijedile dovoljan i ravnomjeran raspored snaga na sva tri perioda.

d) utvrđivanje važnijih problema i događaja u svakom pojedinom periodu, za čije je naučno razrješavanje potrebno korištenje sjećanja. Da bi se utvrdile problemske praznine, treba dobro proučiti literaturu i detaljnije se upoznati sa izvornom gradom za svaki period. Tek nakon toga moguće je uvid u sva važnija pitanja o kojima izvori malo ili nikako govore. Bacimo li letimičan pogled na stanje izvorne građe o pojedinim veoma važnim pitanjima iz istorije radničkog pokreta i NOB-e u Bosni i Hercegovini, uočićemo osjetne praznine koje je nužno popuniti memoarskom građom. Radi ilustracije navećemo sljedeće vrlo karakteristične primjere: učešće građana iz Bosne i Hercegovine u oktobarskoj

revoluciji, rad na formiranju Nezavisne radničke partije u BiH, sve pokrajinske partijske konferencije osim pete, život i rad komunista iz BiH na robiji, učešće komunista iz BiH u španskom građanskom ratu, Pokrajinsko sindikalno savjetovanje u Sarajevu 1941. godine, Pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima, sjednice Pokrajinskog komiteta za BiH u Ribniku i Jajcu (pred Prvo zasjedanje Zavnobiha i Drugo zasjedanje Avnoja), idejna kretanja u partijskoj organizaciji u BiH i njeni stavovi vezani za specifične uslove i položaj Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji, sastavi svih partijskih i drugih rukovodstava prije rata i u toku rata itd.

e) izbor najpogodnijih ličnosti koje bi došle u obzir za davanje sjećanja. U principu trebalo bi prvo odabratи one učesnike koji su bili u partijskim i drugim rukovodstvima i koji bi mogli da daju podatke o razvoju radničkog pokreta i revolucije u BiH u cjelini i u pojedinim krajevima, označenim kao administrativne i vojno-političke cjeline, u većim mjestima, velikim preduzećima itd.

Uporedо sa tim učesnicima odabraće se prema potrebi i drugi aktivisti. Time će se ostvariti jedinstvo kazivanja u širem i užem planu, pri čemu su često podaci u užem planu konkretniji, neposredniji i manje podložni subjektivizmu. Takvi podaci pružaju mogućnost uvida u neposredne rezultate šire političke akcije, u proces transformacije pojedinih odluka na putu do njihove realizacije itd.

Izbor ličnosti od kojih će se tražiti sjećanja u prvoj fazi vrši se na osnovu arhivske dokumentacije, policijskih kartoteka, raspoložive biografske dokumentacije itd. U toku rada na prikupljanju sjećanja krug potencijalnih autora stalno će se širiti uporedо sa povećavanjem broja problema tječnje vezanih sa centralnim problemom o kome su već dati podaci.

2. Osnovni uslov za dobijanje što kvalitetnijih sjećanja predstavlja dobar metodski pristup, koji u osnovnim crtama obuhvata sljedeće faze:

a) izrada opštег biografskog upitnika. Prije nego što se pristupi prikupljanju pojedinih sjećanja potrebno je izraditi opšti biografski upitnik. Pošto se radi o većem broju učesnika, biografski upitnik je jedinstven za sve. Stoga on mora biti u pogledu izbora pitanja kompleksan, što znači da mora sadržavati dovoljno širok krug pitanja koja će pružiti mogućnost odgovora svakom učesniku bez obzira na njegov položaj i ulogu u radničkom pokretu i revoluciji. Skala pitanja u upitniku sadržavala bi: prijem u članstvo KPJ, SKOJ-a i sindikata, učešće u rukovodstvima, akcijama i radu tih organizacija, učešće na partijskim, skojevskim i sindikalnim kongresima, konferencijama, savjetovanjima i kursevima, hapšenja i sudenja, saradnju u partijskoj i naprednoj štampi, učešće u oktobarskoj revoluciji i španskom građanskom ratu, aktivnost u građanskim političkim strankama, učešće u partijskim i skojevskim rukovodstvima u toku NOR-a, učešće u organima vlasti, narodnom frontu, AFŽ-u itd. Iz praktičnih razloga preporučljivo je da se u upitnik unese i pitanje o kome bi problemu ili događaju učesnik mogao da dâ najviše podataka i na koji način.

Pošto se odabere učesnik (i dobije njegova načelna saglasnost za davanje intervjua ili pisanje sjećanja), dostavlja mu se upitnik radi popunjavanja. Na osnovu dobijenih podataka iz upitnika i raspoložive doku-

mentacije odlučiće se koju vrstu sjećanja treba tražiti od jednog učesnika. Pisanje kompleksnih sjećanja najčešće će se zahtijevati od onih ličnosti koje su imale veću ulogu u pojedinim periodima razvoja radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

b) izrada podsjetnika. Podaci dati u popunjrenom upitniku i arhivska dokumentacija sa kojom se raspolaže poslužiće za izradu podsjetnika. Izrada podsjetnika zahtijeva proučavanje svih neriješenih pitanja iz historije radničkog pokreta i revolucije, za koja se pretpostavlja da bi učesnik mogao dati podatke. To praktično znači da se mora pažljivo prostudirati potrebna literatura, dokumenti, sjećanja drugih učesnika i dr. Svrha podsjetnika je da se učesniku skrene pažnja na pitanja koja su od interesa, kao i da se osvježe sjećanja na njih. Stoga podsjetnik treba da sadrži i određenu faktografiju koja je posredno vezana za središnji problem o kom učesnik daje podatke. Ali, ta faktografija mora biti data vrlo oprezno, jer postoji opasnost da učesnik u davanju novih, nepoznatih podataka padne pod njen uticaj.

S formalne strane podsjetnik treba da bude tako sastavljen da upućuje učesnika na kontinuirano izlaganje.

Sličan podsjetnik, samo nešto razrađeniji, izradiće saradnik za sebe radi uspešnijeg vođenja intervjuja.

Poslije konačne izrade podsjetnika pristupa se dogovoru o načinu davanja sjećanja. Učesnici mogu sjećanja sami da pišu, da ih izlažu način biti što vjerodostojniji jeste dobro pripremljen i vođen intervju. U toku intervjuja razgovor se vodi na bazi već ranije izrađenog podu razgovoru sa saradnikom i u grupi sa drugim učesnicima istog događaja. Kada se radi o intervjujsanju jednog učesnika ili grupe, preporučljivije je prvo, jer pruža mogućnost dobrog podsjećanja i minimalnog estranog uticaja na iznošenje podataka.

c) intervjujsanje. Pošto je učesnik dao saglasnost za intervju, pristupa se intervjujsanju. Osnovna garancija da će podaci dobijeni na ovaj sjetnik. Podaci se mogu bilježiti ili snimati na magnetofon.

Razgovor ne smije ličiti na ispitivačku konverzaciju. Stavovi i mišljenja saradnika ne smiju imati nikakvog uticaja na činjenice koje daje učesnik. Zadatak saradnika je da pomogne učesniku da se vrati u datu situaciju pomoći niza posrednih pitanja, od kojih će svako vezivati jednu činjenicu sa drugom koja je bliža datom problemu. Na taj način će se učesnik stimulirati da se sjeti podataka koji se od njega traže. Opseg i dubina znanja saradnika utičaće na selekciju pojedinih podataka u smislu insistiranja na rasvjetljavanju bitnih činjenica, uzroka i posljedica pojedinih događaja i pojava itd.

Uspjeh intervjuja u mnogome zavisi i od ličnog stava saradnika u toku razgovora. Saradnik mora pažljivo slušati izlaganje, jer će mali znak nepažnje izazvati kod intervjujsanog nezadovoljstvo i nelagodnost.

Grupne intervjuje treba organizovati kada su vidljive razlike kod pojedinih učesnika u prikazivanju istog događaja ili problema. U takvim slučajevima iznijeće se grupi postojeća neslaganja i nastojaće se da grupa utvrdi istinite činjenice i razriješi sporni problem. Ovaj način prikupljanja podataka najpogodniji je za rekonstrukcije raznih rukovodstava.

Inače, u prikupljanju osnovnih podataka angažovanje grupe nije najbolje rješenje, jer postoji opasnost uzajamnog uticaja članova grupe u davanju podataka.

Poslije završenog intervjeta saradnik će zabilježeni ili snimljeni tekst srediti i tako sređen poslati učesniku ili grupi na korekturu i autorizaciju. Tek poslije autorizacije sjećanja se mogu koristiti kao autentični dokumenti.

Izloženi postupak na prikupljanju sjećanja koji je ovom prilikom dat sigurno nije jedini i najbolji, ali nam se čini da je u ovom trenutku, s obzirom na stanje memoarske građe u nas, najprihvatljiviji.

Sređivanje

Arhivističko sređivanje zbirke memoarske građe, čiji je cilj da zbirka bude dostupna istraživačima, moglo bi se podijeliti na dvije osnovne faze: ustrojavanje abecedne kartoteke i izradu pomoćnih kartoteka.

Abecedna kartoteka sastoji se od kartotečkih listića, poredanih početnom slovu prezimena autora, koji sadrže ove podatke: inventarski broj, prezime i ime autora, naslov priloga (sjećanja), kratak sadržaj sjećanja i napomenu da li je sjećanje objavljeno (i gdje) ili nije. Kartotečki listići se rade u onoliko primjeraka koliko je potrebno da bi se mogle ustrojiti i dvije pomoćne kartoteke: teritorijalna i tematska. Zbog toga saradnici koji rade na arhivističkom sređivanju memoarske građe moraju prilikom notiranja kratkog sadržaja nekog sjećanja voditi računa o zahtjevima pomoćnih kartoteka radi određivanja broja kartotečkih listića za svako sjećanje posebno. Oni, dalje, notiraju i postojanje poglavla u sjećanjima prema zahtjevima teritorijalne i tematske kartotekе. Tematska i teritorijalna kartoteka dijele se na odgovarajući broj podgrupa.

U našem slučaju (Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta — Sarajevo) teritorijalna kartoteka ima šest podgrupa: Bosna i Hercegovina u cjelini, Bosanska krajina, centralna Bosna, istočna Bosna, Hercegovina, podgrupa sjećanja koja se ne odnose na zbivanja u Bosni i Hercegovini. U ove podgrupe su sjećanja, odnosno kartotečki listići sjećanja, razvrstana abecednim redom prema tome na koje se geografsko područje odnosi sjećanje nekog autora. Ovdje se mogu pojaviti dva slučaja. Prvo, da se sjećanje odnosi na Bosnu i Hercegovinu u cjelini ili na jednu od navedenih geografskih oblasti. U tom slučaju to sjećanje ima svoj kartotečki listić samo u jednoj od navedenih podgrupa. (Primjer: Bajalica Dimitrije: »Prva hapšenja komunista u Knešpolju«. Ovo sjećanje u teritorijalnoj kartoteci ima samo jedan kartotečki listić u podgrupi »Bosanska krajina«).

Drugo, da se sjećanje odnosi na dvije ili više geografskih oblasti. U ovom slučaju to sjećanje ima kartotečki listić u onoliko podgrupa na koliko se geografskih oblasti odnosi. Na takvima kartotečkim listićima uvodi se oznaka koja će istraživaču omogućiti da brzo i lako nađe dic koji ga interesuje, tj. unosi se podatak koji iskazuje od koje do koje strane autor govori o određenoj geografskoj oblasti. (Primjer: Jovanović Iso: »Partijske organizacije u Bosni i Hercegovini u periodu od 1939. do

27. marta 1941. godine». Ovo sjećanje ima kartotečki listić u svim podgrupama teritorijalne kartoteke, osim posljednje podgrupe, jer autor govori o Bosni i Hercegovini u cjelini, Bosanskoj krajini, centralnoj Bosni, istočnoj Bosni i Hercegovini).

Tematska kartoteka, takođe u Institutu za proučavanje istorije radničkog pokreta — Sarajevo, ima četrnaest podgrupa: KPJ (SKOJ), omladina, ženski pokret, sindikati, crvena pomoć, društva i udruženja, napredna štampa i literatura, učesnici pokreta na robiji, učesnici u španском gradanskom ratu, logori i zatvori, djelatnost Glavnog štaba i akcije partizanskih jedinica, narodna vlast, učesnici u NOB-i, opšta tematika

U ove podgrupe kartotečki lističi se, abecednim redom, razvrstavaju prema tome na koju osnovnu temu se sjećanje odnosi. Pojava da autor veoma često u svom sjećanju govori o nekoliko od nabrojanih osnovnih tema češća je nego da govori o samo jednoj temi. Prema tome će i u ovoj pomoćnoj kartoteci postojati slučajevi da jedno sjećanje ima kartotečki listić samo u jednoj podgrupi, a drugo sjećanje u nekoliko podgrupa. (Primjer: Banjac Ilija: »Biranje prvog narodnooslobodilačkog odbora u selu Busijama u Ribniku«. Ovo sjećanje ima kartotečki listić samo u podgrupi »narodna vlast«, a sjećanje Ćuković Mirka: »O naprednom omladinskom pokretu i radu Partije u Sarajevu od 1926. do 1933. godine« imaće kartotečke listiće u podgrupi »KPJ« i u podgrupi »omladina«). Označka na kartotečkom listiću koja upućuje na određenu stranu ili strane sjećanja stavlja se i u ovom slučaju.

Obje pomoćne kartoteke, kao i abecedna kartoteka, dopunjavaju se kartotečkim listicima za novopribavljena sjećanja. Njihovo će ustrojavanje zbirku memoarske građe još više otvoriti istraživaču. Jer, dok abecedna kartoteka omogućava rad sa zbirkom, korištenje podataka koje zbirka istraživaču može da pruži, dotle pomoćne kartoteke omogućavaju da se do traženih (a postojećih podataka) dode brže. Ako, na primjer, istraživač interesuje pojava i razvitak naprednog radničkog pokreta u Hercegovini uopšte, on će se poslužiti teritorijalnom kartotekom — podgrupa »Hercegovina«, u kojoj će naći kartotečke listiće za sva sjećanja u kojima se govori o tom pitanju, a ako ga interesuje sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini uopšte, poslužiće se tematskom kartotekom, podgrupa »sindikati«. Upravo zbog toga smatramo da je ovakvo arhivističko sređivanje zbirke memoarske građe ne samo korisno nego i potrebno.

Obrada

Problem obrade memoarske građe nameće se utoliko jače ukoliko je aktuelnije prezentiranje javnosti sve većeg broja sjećanja učesnika raznih, za istoriju socijalističke Jugoslavije značajnih, zbivanja. Ne radi se, svakako, samo o sjećanjima koja nalaze mjesta u nekim već poznatim edicijama i koja se u najvećem broju slučajeva odnose na neki značajan događaj (npr. »Sutjeska« ili »Neretva«), nego i o masi sjećanja koje su autori dali ad hoc, prema svom nahođenju, impulsivno, a ne prema narudžbi. Ovakvih sjećanja ima velik broj, čak i znatno više nego onih prvih, a treba napomenuti i to da se radi uglavnom o sjećanjima ljudi koji su se u poslijeratnom vremenu manje angažovali na širim društveno-politi-

tičkim zadacima. Povodom 10-godišnjice izbijanja ustanka naroda Jugoslavije prikupljeno je mnogo priloga (većinom na magnetofonske trake) koji, kao slobodno pripovijedanje, imaju sve karakteristike epskog pripovijedanja. Te karakteristike su: opširnost u opisu lica i događaja, navođenje velikog broja aktera događaja (često i najsporednijih) i lokalnih geografskih imena (zaseoci, šumarnici i sl.). Ova sjećanja su, pored toga, lektorski gledano, nedoradena. Najveći broj ovih karakteristika nose pretežno i sjećanja koja su prikupljena poslije 1951. godine, pa i ona koja se prikupljaju i danas.

Ako, dakle, pod obradom sjećanja podrazumijevamo, najjednostavnije rečeno, pripremanje nekog sjećanja za štampu, za objavlјivanje, onda o ovim momentima treba voditi računa. Štaviše, nabrojane karakteristike će, uglavnom, diktirati i metodologiju rada na obradi sjećanja.

Sva sjećanja koja dolaze u obzir za objavlјivanje (a koja ne moraju biti objavljena, nego je priprema za objavlјivanje radna hipoteza) moramo, prije svega, podijeliti na ona čiji su davaoci (autori) još živi i na ona čiji nisu. Ovaj momenat je važan zato što autor ili autori sjećanja mogu obradivaču, pod njegovim stručnim vodstvom, pružiti određenu pomoć. Takav je npr. slučaj sa prilogom grupe autora sa Romaniјe (Sokolac): Mašan Đokić, Mihajlo Obrenović, Milorad i Rade Borovčanin, Vlado i Slavko Cvjetić: »Pripreme za podizanje ustanka na Romaniji i ustanak tokom 1941. godine«. Petorica od ovih šest koautora su živi i obradivač će morati da ih konsultuje ne samo prilikom dešifrovanja neodređenih i nejasnih dijelova sjećanja nego i radi utvrđivanja tačnosti imena (ličnih i geografskih), pa čak i za prikupljanje potrebnih objašnjenja koja će se u objavljenom sjećanju o spomenutim licima dati u fusnotama. U slučaju, pak, kada se radi o sjećanju lica koje nije više živo, takvih mogućnosti nema.

Ako se vratimo navedenom primjeru, onda ćemo vidjeti da pred obradivačem u pripremnoj fazi rada stoe slijedeći zadaci:

- 1) pažljivo upoznati materijal koji sjećanje daje, ovladati sadržajem u toj mjeri da obradivač može o njemu da vodi slobodan razgovor;
- 2) upoznati objavljena i dostupna neobjavljena sjećanja (ako ih ima), koja govore o istom događaju ili problemu;
- 3) iz teksta izvući posebne evidencije: lica, geografskih imena, datum i mjesta događaja.

Izvršenje ovih prethodnih zadataka je uslov za rad na obradi sjećanja. Detaljno upoznat sa sadržajem priloga, poznavatelj objavljenih raddova u kojima se govori o istom pitanju, obradivač je spreman da jezički koriguje sjećanje, a da pri tome ne ošteti bit sadržaja, niti da bez izričite potrebe mijenja nit kazivanja, što ne isključuje izvjesna skraćivanja teksta. U slučaju da se konstatuje da kazivanje autora protivrječi iz objavljenih sjećanja ili na drugi način poznatim činjenicama (vrijeme i mjesto događaja, lica koja su u njemu učestvovala i sl.), obradivač će u jezički korigovanom tekstu poštovati verziju autora, ali i notirati suprotne verzije radi daljnog postupka. Sa tako jezički korigowanim tekstrom, snabdjeven spomenutim evidencijama i eventualnim kontraverzijama, obradivač je spreman za slijedeću fazu rada — razgovor sa autorom ili autorima, pri čemu se pod pojmom razgovora podrazumijeva zajedničko pretresanje, analiziranje teksta, da bi se u svakoj pojedinosti utvrdile postavke

autora, a i da bi se izbjegle eventualne mehaničke greške (u imenima, datumima i sl.). Zavisno od dužine teksta i postojanja spornih momenata, ovaj razgovor može da bude kratka konsultacija, a može da znači i više-satni ili čak višednevni rad. Obradivač će, dakle, sa autorom: a) raspraviti eventualna sporna mjesta u sjećanju (u slučaju postojanja kontraversija), b) razmotriti evidencije lica, geografskih imena i datuma. U slučaju da autor insistira na svojoj verziji sporno obrađenog detalja (ukoliko takav detalj postoji), obradivač će zadržati mogućnost da u fusnoti evidentira postojanje druge verzije ili verzija. Evidencije lica, geografskih imena i datuma (u cilju tačne transkripcije i utvrđivanja istorijske istine) najčešće se neće moći u potpunosti verifikovati tom prilikom, ali tu obradivač ima i druge mogućnosti. U pogledu datuma i mjesta događaja (užih lokacija) najbolji korektiv su objavljeni i neobjavljeni dokumenti, a kada je riječ o imenima lica, onda se pored mišljenja autora može koristiti i evidencija Saveza udruženja boraca NOR-a, pa je moguća i konsultacija prijavno-odjavne službe Sekretarijata za unutrašnje poslove. Insistiranje na tome da se za što je moguće veći broj u sjećanju navedenih lica (a koja su živa) utvrdi ne samo tačno ime nego i mjesto sadašnjeg boravka i zanimanje ima i tu svrhu što će sve te podatke obradivač moći da koristi u fusnotama.

Završna faza rada na obradi sjećanja pretežno je tehničke prirode. Nakon što je sređena ona verzija sjećanja do koje se došlo u razgovoru sa autorom i nakon uključivanja podataka o licima itd., sjećanje je dobilo konačnu formu i put od prikupljanja do obrade (čime se prepostavlja i objavljivanje) je završen.

РЕЗЮМЕ

В специальной литературе у нас до сегодняшнего дня никто еще не писал о том, как собирать архивно систематизировать и обрабатывать мемуарные материалы. Задача нашей статьи состоит в том, чтобы указать на упомянутые вопросы по проблематике мемуарных материалов, касающихся событий из истории рабочего движения и социалистической революции.

Как исторические источники мемуарные материалы делятся на два вида: дополнительные и основные, главные.

В первом случае мемуарными материалами пользуются для пополнения пробелов в уже существующей документации и для корректировок данных, находящихся в этой документации. При недостатке других исторических источников мемуарную литературу используют как первоисточник. Такие случаи бывают очень часто, так как документация партийной провиниенции и провиниенции других рабочих организаций является очень скучной, а многие события вообще не записаны. Отсюда следует, что данные мемуарного характера являются необходимостью, не только при разных реконструкциях, но и для всех видов историографических исследований о рабочем движении и революции.

Что касается ценности данных в мемуарных материалах, надо указать на наличие субъективизма в них, так как писатель исторических событий является их участником.

Сбор мемуарных материалов требует хорошей организации, систематичности в работе, специальности собирателя. Это обеспечивает самое целесообразное использование кадров и средств, лучшее качество воспоминаний.

Обработка мемуарных материалов, их должны сделать коллекции мемуаров доступными исследователям. С этой целью создаются научно-информационные средства как инвентари, картотеки и т. п. Работать над мемуарами это значит дать форму их языку и содержанию.